

УДК 351.364

В. В. СОБЧЕНКО

НАУКОВІ ЗАСАДИ РЕФОРМУВАННЯ УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМ ЗАХИСТОМ НАСЕЛЕННЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Обґрунтовано основні напрями трансформації системи державного управління соціальним захистом населення, визначено нові підходи та моделі, що можуть бути корисними для України.

Ключові слова: моделі соціальної політики, соціальний захист, система управління соціальним захистом.

Substantiates the main directions of transformation of public administration Social Welfare, identified new approaches and models that can be useful for Ukraine.

Key words: model of social policy, social protection, control system of social protection.

Процес розбудови нового суспільства спричинив чимало негативних соціальних наслідків, у тому числі суттєву диференціацію населення за рівнем доходів. Перед державою постало вкрай важливе завдання – створити ефективну систему соціального захисту населення, за якої будуть реалізовані необхідні умови щодо забезпечення конституційних соціальних гарантій і визнання соціального статусу кожної особистості.

Методологію перетворення органів державного управління та органів місцевого самоврядування у своїх працях розглядали вітчизняні дослідники В. Авер'янов, С. Біла, Ю. Битяк, В. Князев, О. Машков, Н. Мельтюхова, Н. Нижник, Г. Одінцова та ін. Однак їх напрацювання не повною мірою відображають можливості практичної трансформації саме системи управління соціальним захистом.

Мета статті – з'ясувати особливості функціонування системи управління соціальним захистом населення в Україні та обґрунтувати методичні підходи до його реформування в сучасних умовах.

Наукове забезпечення перетворень у системі управління соціальним захистом населення в Україні має базуватися на обґрунтуванні характеристик перспективної моделі соціальної політики, уточненні термінологічного апарату, визначенні напрямів здійснення трансформаційних процесів.

Для визначення тієї, що існує, та перспективної моделей соціальної політики в Україні доцільно користуватись підходом, запропонованим російськими дослідниками А. Поповим, І. Проскурівською, Е. Рижковою, А. Султановою, які обрали три універсальні непересічні основи для визначення моделей соціальної політики: тип базової дії, тип суб'єкта соціальної відповідальності та тип участі держави [4]. Подібний підхід дозволяє більш

грунтовно враховувати специфіку різних моделей і визначати напрями їхньої зміни або трансформації. Хоча доцільніше замінити характеристику “тип участі держави” (яка розглядається в типах суб’єктів соціальної відповідальності) на “тип відносин “державна – ринок”. Назву “суспільна модель” також варто замінити на “солідарну модель”, що базується тільки на принципі солідарності, оскільки суспільна модель, описана вищезгаданими авторами, частково перетинається з патерналістською. Урахування запропонованих уточнень надає підстави виділити такі моделі соціальної політики згідно з вищезгаданими характеристиками:

1. За типом базової дії: соціальна допомога; соціальне опікування; соціальне страхування; соціальний розвиток.
2. За типом суб’єкта соціальної відповідальності: патерналістська модель; солідарна модель; корпоративна модель; ліберальна модель.
3. За типом відносин “державна – ринок”: адміністративна модель; добродійна модель; стимуляційна модель.

Моделі за типом базової дії. Соціальна допомога є прямою підтримкою найбільш вразливих, малозабезпечених, соціально вразливих і непрацевдатних груп населення, яка здійснюється на основі принципів безоплатності та добродійності.

В Україні саме такий підхід до соціальної політики реалізовувався останніми десятиріччями в діяльності держави та структур громадянського суспільства, що формуються. Це призвело до самообмеження соціальних функцій держави, відсутності національної стратегії у сфері соціальної політики, а також до різкого зниження ефективності в цілому соціальної політики, що реалізується, і зокрема соціальних витрат. По суті, держава зняла з себе відповідальність за ті соціальні процеси, що відбуваються в суспільстві, за формування соціальних відносин між різними соціальними групами, за створення національного соціального капіталу, за соціокультурний розвиток громадян і підвищення якості їхнього життя.

На тлі згорання останніми десятиріччями традиційних для радянського періоду соціальних програм у сферах освіти, охорони здоров’я, культури відбувалося заміщення всіх можливих напрямків соціальної політики постійним розширенням кількості різноманітних видів соціальних допомог і пільг. Це призвело до того, що фактично склалася парадоксальна ситуація, за якої соціальна політика із засобу зменшення соціальної напруги перетворилася на один з істотних чинників її нагнітання.

За такої моделі також, за оцінками фахівців, загальна ефективність соціальної політики складає не більше 30 %, а в середньому – 20 %, тобто саме така частка із загального обсягу соціальних витрат припадає на дійсно бідних людей, що мають середньодушовий дохід нижче за прожитковий мінімум, решта коштів розподіляється серед більш забезпеченого населення [2]. Але, окрім фінансового, важливим є і негативний соціально-психологічний аспект політики допомоги, оскільки вона не стимулює одержувачів до самопомоги, формує утриманську психологію, субкультуру утриманства і залежності.

Соціальне опікування є засобом компенсації негативних соціальних наслідків нерівномірності соціально-економічного розвитку і ринкової системи виробництва. Його спрямовано на послаблення надмірної диференціації між учасниками конкурентних відносин і зняття виниклих на цьому ґрунті соціальних конфліктів. Слід зазначити, що в Україні соціальне опікування розповсюджено на однаковому рівні із соціальною допомогою.

Найчастіше соціальне опікування виступає як перерозподіл фінансових ресурсів між різними соціальними групами та галузями економіки з використанням механізмів державної податкової та бюджетної систем. По суті, соціальне опікування є позаринковим механізмом регулювання доходів і заробітної платні населення.

Соціальне опікування характеризується такими ознаками:

- побудоване на основі перевірки потреб одержувачів з урахуванням або без урахування їхньої індивідуальної забезпеченості;
- здійснюється незалежно від попереднього трудового фінансового внеску одержувачів;
- виступає у безвідплатній формі (програми безкоштовної соціальної допомоги, послуги, що безкоштовно надаються) [3].

Таким чином, до соціальних проблем, на розв'язання яких спрямовано соціальне опікування, слід віднести такі:

- подолання бідності серед населення, що працює;
- зниження соціальної диференціації, нерівності між різними групами населення у сфері доходів;
- стабілізацію середнього рівня життя;
- забезпечення розвитку некомерційної частини соціально-культурної сфери. Звідси випливає використання таких механізмів регуляторної дії на доходи:
 - система бюджетних соціальних допомог;
 - система виплат страховок з позабюджетних фондів;
 - набір безкоштовних послуг, що надаються населенню або його окремим категоріям;
 - система пільг на платні послуги для окремих категорій населення;
 - державне регулювання цін на товари першої необхідності;
 - регулювання мінімальної заробітної плати [1].

Соціальне опікування використовує різні механізми “тонкого соціально-економічного настроювання” (регульована інфляція, активізація ринків, стимулювання продуктивності праці як механізму самозабезпечення економічно активної частини населення тощо). Основними засобами при цьому є державні й недержавні системи перерозподілу доходів (податкових, соціально-страхових), масштабна реалізація трансфертів населенню, надання працюючим пільг із податків і регулювання зайнятості. В Україні останніми роками завдяки економічному зростанню вдалося дещо пом'якшити ситуацію, порівняно з 1990-ми. Проте в цілому дана модель призначена для компенсації тих чи інших видів соціальної й економічної збитковості та має переважно пасивний характер.

Соціальне страхування – це своєрідна соціальна “підтримувальна система”, побудована на принципах загальнообов’язковості або/і добровільності.

Основними характеристиками даної моделі є такі:

- залежність різних видів соціальної допомоги і соціального обслуговування від попереднього трудового і фінансового внеску одержувачів;
- еквівалентність, тобто відповідність розмірів та якості соціальних послуг і виплат до розмірів попередніх внесків і відрахувань;
- неподатковий характер джерел фінансування [6].

Основною цільовою групою соціальної політики є населення, що працює, зайняте в різних секторах економіки. Метою соціального страхування є поліпшення становища населення, що працює, шляхом ухвалення і вдосконалення трудового і соціального законодавства, в тому числі того, що регламентує взаємовідносини працівників і працевлаштованих, а також визначає трудові та соціальні права і гарантії працівників (у зв’язку з хворобою, нещасним випадком на виробництві, безробіттям і старістю).

Переважним напрямком соціального страхування є формування численного середнього класу, тому не випадково подібний підхід до соціальної політики реалізовувався в низці європейських держав, що взяли за проведення соціальних реформ. В Україні соціальне страхування тільки-но починає розвиватися. Дана модель спонукає людей до максимально активної поведінки в економічній сфері, оскільки фінансування соціальних виплат і соціальних послуг, що надаються, здійснюється за рахунок страхових внесків працівників і працевлаштованих.

Соціальний розвиток передбачає підвищення якості життя переважаючої кількості населення. При цьому використовують цілу низку соціальних індикаторів якості життя як матеріальних, так і нематеріальних: величина доходів на душу населення, зайнятість, здоров’я, житло, освіта, стан навколишнього середовища тощо.

В основі моделі розвитку лежить розуміння того, що підвищення якості життя, а також усунення соціальної диференціації та інших соціальних проблем не можуть бути досягнуті суто економічними засобами, оскільки містять у собі істотну соціокультурну складову. Тому в даній моделі робиться акцент на розвиток системи освіти і культури, а людські ресурси розглядаються як базові ресурси суспільного розвитку. Така модель соціальної політики орієнтується на те, що головним чинником розвитку сучасного суспільства є людина, а соціальний баланс і соціально-економічний розвиток у суспільстві визначається, перш за все, рівнем і якістю людського потенціалу, якістю населення.

Ключовим напрямком соціальної політики в даній моделі є не стільки розширення заходів соціальної допомоги і підтримки населення, організація різних акцій, що забезпечують стартові можливості для самозабезпечення (мікрокредити, суспільні роботи, працевлаштування тощо), скільки розвиток людського потенціалу, підвищення якості людського капіталу як основи економічного зростання і суспільної динаміки на тривалу перспективу. Це може бути забезпечено за рахунок збільшення інвестицій у людський капітал,

розвиток соціальної інфраструктури, через яку здійснюється формування кадрового, соціального і в цілому людського потенціалу суспільства. Реалізація такої настанови перетворює соціальну політику на основний чинник соціально-економічного розвитку суспільства в цілому.

Моделі за типом суб'єкта соціальної відповідальності. Патерналістська модель базується на принципі державної відповідальності. У ній держава централізовано і тотально бере на себе відповідальність за соціально-економічне становище громадян і використання будь-яких адміністративних важелів для досягнення соціальної мети, а всі інші можливі суб'єкти соціальної політики (підприємства, суспільні організації тощо) діють або від імені держави, або під її контролем. При цьому фінансовою основою патерналістської моделі виступають кошти держбюджету і бюджетів державних підприємств.

Виходячи з цього, дана модель має такі характеристики:

- наявність директивного регулювання соціальної сфери;
- одержавлення соціальної політики і витіснення всіх інших суб'єктів соціальної політики;
- відсутність або слабкий розвиток ринкових відносин і конкуренції в соціальній сфері;
- орієнтація на гарантовану зайнятість, що забезпечується адміністративними важелями;
- відсутність реального ринку праці;
- наявність істотного рівня прихованого безробіття у вигляді праці, що неефективно використовується;
- безконтрольність і неефективність управління соціальною сферою;
- низький рівень соціальних послуг, що надаються;
- формування соціальної пасивності й утриманських настроїв.

Водночас у патерналістській моделі реалізується принцип рівності у споживанні матеріальних і соціальних благ й послуг, а також їхня загальнодоступність, що забезпечує досягнення високого ступеня соціального вирівнювання, і це може здаватися вельми привабливим багатством громадянам, особливо маргінальним.

В основу *солідарної моделі* покладено, як видно з її назви, принцип солідарної відповідальності, тобто відповідальності всього суспільства за долю його членів. Ця перерозподільна модель соціальної політики, за якої багатий “платить” за бідного, здоровий – за хворого, молодий – за старого. І повністю закономірно, що основним інститутом, що здійснює такий перерозподіл, є держава.

Принцип солідарності передбачає його реалізацію за декількома аспектами: солідарність між різними соціальними групами і прошарками суспільства; між різними поколіннями; між державою, підприємством і працівником через систему податкових, бюджетних відрахувань та страхових внесків. Фінансовими механізмами перерозподілу в солідарній моделі послуговують державний бюджет і державні соціально-страхові фундації, кошти яких ідуть на забезпечення широкого спектру державних соціальних

гарантій, що пропонуються населенню, в основному, в безкоштовній (безвідплатній) формі.

Корпоративна модель передбачає реалізацію принципу корпоративної відповідальності, що полягає в тому, що максимум відповідальності за долю працівників лежить на корпорації, підприємстві, організації або установі, де дані люди працюють. Для цього підприємство, стимулюючи працівників до внесення максимального трудового внеску, пропонує їм різні види соціальних гарантій у вигляді пенсійного забезпечення, часткової оплати медичних, рекреаційних послуг та освіти (підвищення кваліфікації). У даній моделі і держава, і недержавні організації, і громадяни мають свою частку відповідальності за соціальне благополуччя в суспільстві, але все-таки велику роль відіграють підприємства, що мають власну розгалужену соціальну інфраструктуру, власні соціально-страхові фундації.

Фінансовою основою в корпоративній моделі соціальної політики є кошти підприємств і корпоративних соціальних фундацій, тому велике значення тут мають організації-працедавці, для яких соціальна політика є істотним елементом системи управління людськими ресурсами.

Ліберальна модель передбачає реалізацію принципу особистої відповідальності кожного члена суспільства за свою долю та долю своєї сім'ї. Роль державних структур у безпосередній реалізації соціальної політики в даній моделі мінімізована, основними суб'єктами соціальної політики є громадяни, сім'я і різні недержавні організації: соціально-страхові фундації й асоціації третього сектора.

За такого підходу фінансову основу реалізації соціальних програм складають приватні заощадження і приватне страхування, а не кошти державного бюджету. Тому під час реалізації даної моделі соціальної політики реалізується принцип еквівалентності, відплатності, що визначає пряму залежність між розмірами внесків страховок і обсягом та вартістю соціальних послуг, одержуваних у системі соціального страхування, а не принцип солідарності, що передбачає перерозподіл доходів від однієї особи на користь іншої.

За ліберальної моделі соціальної політики держава бере на себе відповідальність за збереження лише мінімальних доходів громадян і за благополуччя найбільш слабких і знедолених верств населення. Але, водночас, вона максимально стимулює створення й розвиток у суспільстві різних форм недержавної соціальної політики, наприклад, недержавного соціального страхування і соціальної підтримки, а також різних способів підвищення громадянами своїх доходів.

Тобто в ліберальній моделі держава бере участь у реалізації соціальної політики в основному опосередковано, не через фінансування соціальних програм безпосередньо зі свого бюджету, а за допомогою організаційно-правової інституціоналізації недержавних фінансових потоків у соціальну сферу (на освіту, охорону здоров'я, пенсійне забезпечення, допомогу з безробіття, соціальний захист тощо) і, водночас, через розвиток усієї ринкової інфраструктури, що забезпечує необхідний рівень доходів населення, що працює.

Слід зазначити, що найважливішим моментом ліберальної моделі соціальної політики є укоріненість в індивідуальній і суспільній свідомості відчуття високої особистої відповідальності за своє соціальне благополуччя і ставлення до держави не як до єдиного джерела соціальних благ, а як до гаранта своїх прав і свобод.

Моделі за типом відносин “держава – ринок”. Адміністративна модель передбачає пряме, активне державне втручання в ринок. Умовою реалізації даної моделі є наявність розвинутих систем перерозподілу доходів, що знаходяться під контролем держави, а також механізмів втручання у процеси ціноутворення, тарифного регулювання, забезпечення зайнятості.

Держава спонукає організації приватного і суспільного секторів виконувати соціальні функції, наприклад, примушуючи їх робити обов’язкові відрахування до соціальних фондів, виплачувати заробітну платню не нижче встановленого рівня та ін. З погляду економічної ефективності, велика частина соціальних функцій для приватного сектора є не вигідною, тому в суспільстві активізується безліч антистимулів економічного розвитку – важкий податковий тягар на виробника для забезпечення великого об’єму соціальних трансфертів, державне регулювання цін на шкоду інтересам виробників, штучна заборона безробіття шляхом підтримки неефективних робочих місць, відведення значної частки фінансових коштів держави з активної економіки у витратний сектор соціальної сфери.

У цьому ракурсі адміністративні механізми подолання соціальних проблем у сукупності з самими представниками цільових груп перетворюються на систему, що самовідтворюється і що не зацікавлена в розв’язанні соціальних проблем, а лише має на меті додати їм статусу, менш небезпечного для суспільства.

Добродійна модель передбачає те, що держава за рахунок спеціально акумульованих ресурсів створює певні “підпори” до ринку у вигляді державної системи соціальної підтримки і, таким чином допомагає нівелювати окремі, найгостріші негативні соціальні наслідки функціонування ринку. Кошти на добродійну допомогу, що здійснюється державою, складаються, в основному, з приватних пожертв до державних добродійних фондів і на утримання державних соціальних установ, а також частково з коштів державної казни.

Стимуляційна модель передбачає опосередковану, а не пряму участь держави в розв’язанні соціальних проблем, коли держава задає суспільству зовнішні відносно ринку й інших суспільних суб’єктів “правила гри” (правові, кредитно-фінансові, податкові).

Це виражається у створенні таких систем оподаткування та суспільної підтримки, які роблять вигідним для всіх суб’єктів господарювання вкладення й інвестиції як в окремі соціальні проекти та програми, так і в соціальну сферу в цілому. Подібна модель соціальної політики вимагає, як правило, високого рівня розвитку економіки, інститутів громадянського суспільства і ринкових механізмів.

Таким чином, користуючись розглянутими основами як орієнтирами, можна побудувати тривимірну модель соціальної політики для конкретної держави. При цьому видно, що обрані характеристики можуть змінюватися відповідно, по-перше, до базової дії – від прямої допомоги найбіднішим до соціального розвитку всього суспільства; по-друге, до суб'єкта соціальної відповідальності – від якнайменшої відповідальності та втручання держави до найбільшої; по-третє, до відносин “держави – ринок” – від невтручання держави до адміністрування.

Виходячи з цього, нинішню модель соціальної політики в Україні можна описати таким чином:

- за типом базової дії – соціальна допомога і соціальне опікування з елементами соціального страхування;
- за типом суб'єкта соціальної відповідальності – патерналістська модель з елементами солідарної;
- за типом відносин держава-ринок – адміністративна модель з елементами добродійної.

З урахуванням сучасних тенденцій як перспективну для України доцільно запропонувати таку модель соціальної політики:

- за типом базової дії: соціальний розвиток з елементами соціального страхування;
- за типом суб'єкта соціальної відповідальності: ліберальна модель з елементами корпоративної та солідарної;
- за типом відносин держава-ринок: стимуляційна модель з елементами добродійної.

Для здійснення трансформаційних процесів у системі соціального захисту населення з поступовим наближенням до характеристик перспективної моделі соціальної політики вона має сприйматися суспільною свідомістю в нашій країні як самостійний соціальний інститут. Без цього сфера її діяльності істотно звужується. Це також призводить до зміщення акцентів і вільного тлумачення різноманітних категорій, термінів і понять.

Зокрема, зустрічається змішування таких понять, як “соціальний захист”, “соціальне забезпечення”, “соціальна захищеність”.

Це, переважно, є спадщиною періоду, коли у зв'язку зі слабкою теоретичною розробленістю проблем становлення соціального захисту як соціального інституту, термін “соціальне забезпечення” використовувався в широкому значенні для визначення всієї сукупності соціально-економічних відносин у країні, що стосувалися питань соціального захисту, і в цьому значенні він визначав весь інститут соціального захисту, що отримав назву “право соціального забезпечення”. Водночас, термін “соціальне забезпечення” у вузькому значенні використовувався для визначення системи відносин у галузі соціального захисту, пов'язаних з наданням окремих видів забезпечення за рахунок коштів державного бюджету.

На сучасному етапі, термін “соціальне забезпечення”, що відображає специфіку організації соціального захисту в централізований планованій системі

господарства, не може використовуватися для визначення ані всієї сукупності соціально-економічних відносин у сфері соціального захисту, ані її адміністративних структур із новими функціями. Тому поняття “соціальне забезпечення” заміщується зараз як у законодавчих актах, так і у практичній діяльності поняттям “соціальний захист”, яке більшою мірою відповідає сутності даного соціального інституту, хоча і попереднє поняття не втратило своєї актуальності, якщо розуміти під ним “право соціального забезпечення”, тобто певних прав і соціальних гарантій, стандартів життя.

Поняття “соціальний захист” уперше використали американські законодавці в тексті закону, прийнятого в 1935 р., в якому надавалося правове обґрунтування нового для США інституту обов’язкового страхування на випадок старості, смерті, інвалідності та безробіття. Цікаво, що даний термін швидко і органічно вписався в понятійний апарат західних учених і практиків, оскільки просто і дохідливо відбивав сутність підтримки соціально вразливих верств населення, розуміючись як регульовані державою економічні відносини, через які здійснюється розподіл та перерозподіл частини національного доходу з метою створення й використання грошових коштів для забезпечення членів суспільства, визнаних непрацездатними, а також надання їм деяких безкоштовних і пільгових послуг [8].

Проте надалі рамки цієї дефініції значно розширилися, чому сприяло в тому числі й розроблення конвенцій і рекомендацій Міжнародної організації праці, Всесвітньої організації охорони здоров’я, Міжнародної асоціації соціального забезпечення, присвячених соціальному страхуванню й соціальній допомозі, гарантуванню мінімальних доходів працюючим у разі настання непрацездатності, а також умовам і охороні праці, заробітній платі. Важливо тут відзначити і врахування ст. 25 Декларації прав людини, відповідно до якої сучасна правова держава повинна гарантувати право на такий рівень життя, який враховує забезпечення людей їжею, одягом, житлом, медичним обслуговуванням, що необхідне для підтримки здоров’я, і права на соціальне забезпечення на випадок безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, старості або інших незалежних від людини обставинах [7].

Тому зараз вважається, що соціальний захист охоплює весь комплекс відносин, сутнісних зв’язків та інтересів різних соціальних суб’єктів, суспільних організацій і держави, пов’язаний з мінімізацією впливу чинників, що знижують якість життя (у тому числі і з трудового) [5]. До останніх належать ризики пошкодження здоров’я і втрати працездатності (хвороби, нещасні випадки, старість), недостатня професійна кваліфікація або несприятлива ситуація на ринку праці, що призводять до втрати місця роботи. Причому, якщо для окремого працівника дані ризики мають імовірно-випадковий характер, то для сукупного – об’єктивно-масовий.

Відносно нещодавно виник і термін “соціальна захищеність”, що є похідним від “соціального захисту”. Їхня відмінність, що іноді упускається, полягає у співвідношенні дії та стану. Тоді, як для соціального захисту ключовим чинником послуговує характер намірів (держави, суспільних

структур і особи) з реалізації соціальної політики або заходів із самозахисту, соціальна захищеність акцентує увагу на визначенні стану, в якому є особа або соціальна група, що захищається (інваліди, безробітні, пенсіонери та ін.).

Теоретичні аспекти функціонування системи соціального захисту, специфічні особливості управління нею, аналіз нинішнього стану справ в Україні та зарубіжного досвіду в цій сфері, дозволяють дійти висновку про те, що трансформаційні процеси, з урахуванням особливостей перспективної моделі соціальної політики повинні здійснюватися за такими напрямками:

- “професіоналізація соціальної роботи”, поряд із залученням до надання соціальних послуг населенню недержавних організацій;
- індивідуалізація, підвищення адресності надання соціальних послуг;
- реорганізація структурно-функціонального забезпечення суб’єкта управління;
- зміна механізмів взаємодії між суб’єктом і об’єктом управління.

При цьому слід зазначити, що вищезгадані напрями перетворення системи управління соціальним захистом мають особливе значення для територіального рівня, де саме й відбувається безпосередня взаємодія працівників відповідних підрозділів органів влади з населенням. Ці напрями, безумовно, взаємопов’язані, отже, повинні реалізовуватися в комплексі. Так, повний перехід до системи надання адресної допомоги є можливим лише за умови формування інституту професійної соціальної роботи і структурно-функціонального вдосконалення органів соціального захисту, на яке, у свою чергу, впливає поліпшення комунікаційних зв’язків між суб’єктом і об’єктом системи управління соціальним захистом населення.

Література:

1. *Кадошцева С. В.* Экономические основы системы социальной защиты / С. В. Кадошцева. – М. : Экономика, 1997. – 248 с.
2. *Кузьмин О. В.* Социальная политика государства / О. В. Кузьмин. – Новосибирск : УМК, 2002. – 223 с.
3. *Осадчая Г. И.* Социальная сфера общества: теория и методология социологического анализа / Г. И. Осадчая. – М. : Наука, 1996. – 317 с.
4. *Попов А. А.* Развитие человеческого потенциала как стратегия позиционирования в социальной политике России / А. А. Попов, И. Д. Проскуровская, Е. С. Рожкова, А. В. Султанова. – Режим доступа : <http://www.dapo.org.ru/edu/news/200>.
5. *Роик В.* Социальная защита: содержание понятия / В. Роик // Человек и труд. – 2000. – № 11. – С. 42–44.
6. *Шанин И. Г.* Проблемы социального страхования и рыночная экономика / И. Г. Шанин // Социология и проблемы социальной защиты. – М. : Лаборатория экспериментальной социологии, 1994. – Вып. 1. – 119 с.
7. *Illich I.* Towards a History of Needs / I. Illich. – Berkley, 1978. – 214 p.
8. *Lotman Y. M.* Universe of Mind / Y. M. Lotman. – London, 1990. – 401 p.